

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

178
(2/2021)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд)
• Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош
КОВИЋ (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ
(Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2021

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

178
(2/2021)

НОВИ САД
2021

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Раде Кисић	Rade Kisić
ПОСТСАБОРСКА РЕЦЕПЦИЈА
ДОКУМЕНТА „МИСИЈА
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У
САВРЕМЕНОМ СВЕТУ”	NACHKONZILIARE REZEPTION
DES DOKUMENTES “DIE SENDUNG
DER ORTHODOXEN KIRCHE
IN DER WELT VON HEUTE”
177–188	
Милош Ковић	Miloš Ković
ИСТОЧНО ПИТАЊЕ У
ПАРЛАМЕНТУ УЈЕДИЊЕНОГ
КРАЉЕВСТВА 1876. ГОДИНЕ	THE EASTERN QUESTION
IN THE PARLIAMENT OF
THE UNITED KINGDOM IN 1876
189–206	
Драган Ашковић	Dragan Ašković
КАРЛОВАЧКО ПОЈАЊЕ ИЗМЕЂУ
ТРАДИЦИЈЕ И ИНОВАЦИЈЕ	KARLOVAC CHANT BETWEEN
TRADITION AND INNOVATION
207–223	
Милорад Стаменовић	Milorad Stamenović
ИЗАЗОВИ ЗДРАВСТВЕНИХ
СИСТЕМА И ЗДРАВСТВЕНЕ
ЗАДРУГЕ У МЕЂУНАРОДНОМ
И НАЦИОНАЛНОМ КОНТЕКСТУ	CHALLENGES OF HEALTH CARE
SYSTEMS AND HEALTH
COOPERATIVES IN INTERNATIONAL
AND NATIONAL CONTEXT
225–243	
Маја Ристић	Maja Ristić
ОСОБЕНОСТИ РАДНИХ ОДНОСА
У ИНСТИТУЦИОНАЛНИМ
ПОЗОРИШТИМА У СРБИЈИ	FEATURES OF LABOUR
RELATIONS IN INSTITUTIONAL
THEATRES IN SERBIA
245–259	
Војислав М. Бачанин	Vojislav M. Bačanin
„ШУНД” КАО ПРЕДМЕТ
ОПОРЕЗИВАЊА	“SHUND” AS A SUBJECT
OF TAXATION
261–274	

Владимир Обрадовић
и Немања Карапавловић
РАЧУНОВОДСТВЕНО МЕРЕЊЕ ПО
ФЕР ВРЕДНОСТИ У УСЛОВИМА
ФИНАНСИЈСКЕ КРИЗЕ

Vladimir Obradović
and Nemanja Karapavlović
ACCOUNTING MEASUREMENT AT
FAIR VALUE IN THE CONDITIONS
OF FINANCIAL CRISIS

275–287

Петар Пушоња
РЕАКЦИЈЕ ФЕЈСБУК
КОРИСНИКА НА ПРОГЛАШЕЊЕ
ВАНРЕДНОГ СТАЊА У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Petar Pušonja
FACEBOOK USERS' REACTION
TO THE DECLARATION OF
THE STATE OF EMERGENCY IN
THE REPUBLIC OF SRPSKA

289–300

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Жељко Малешевић
ЖИВОТ ЈЕДНОГ НЕМАЧКОГ ОФИЦИРА-НАУЧНИКА ИЛИ
О КОРИСНОСТИ ПРЕВОДА НОВООБЈАВЉЕНЕ КЊИГЕ
(Andreas Roth, *Johann Albrecht von Reisswitz (1899–1962). Vom unbequemem
Südosteuropaexperten zum Kunstschützer*, Ares Verlag, Graz 2020, 496 Sei.
[Андреас Рот, *Јохан Албрехт фон Рајсвиц. Од незгодної сѣручњака за
Јуџосѣјочну Европу до зашѣиѣиѣника умеѣносѣи*, Грац 2020])

301–305

Милица М. Марјановић
БУРДИЈЕОВА КРИТИЧКА АНАЛИЗА НЕОЛИБЕРАЛНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ
И (НЕ)АНГАЖОВАНЕ УЛОГЕ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА
(Бурдије, Пјер, *Сѣјнална свеѣла ~ Сѣјнална свеѣла 2*. Завод за уѣбенике
– Библиотека Societas, Београд 2019; Превела са француског Милица Пајевић)

306–309

Станимир Ђукић
СОЦИОЛОШКИ ОГЛЕДИ И РАСПРАВЕ НА САВРЕМЕНЕ ТЕМЕ
(Љубиша Митровић, *Соѣиолошке марѣиналије на савремене ѣеме*, Прометеј,
Нови Сад 2019, 252 стр.)

310–315

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Радован Субић
ШТА СУ СКРИВИЛЕ?

(Никола Борковић, *Шта су скривиле? Стрдање беба у Клиничко-болничком центру Бања Лука, у мају и јуну 1992*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука 2019, 344 стр.)

317–318

Вељко Благојевић
О КОРЕНИМА СРПСКОГ ВОЈНОГ ПРОФЕСИОНАЛИЗМА

(Далибор Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 734 стр.)

319–321

Јелка Панић
ЈУЖНИ СЛОВЕНИ ОД ДОСЕЉАВАЊА ДО ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА
ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА У ДЕЛУ ГЕРХАРДА ГЕЗЕМАНА

(Gerhard Gezeman, *Kultura Južnih Slovena: Kulturno-antropološke studije i eseji*, preveo s nemačkog: Tomislav Bekić; urednik: Vlastimir Đokić; Akademska knjiga, Novi Sad 2019, 395 стр.)

322–324

ХРОНИКА / CHRONICLE

Магдалена Перге
CAMERA ASIATICA

ФОТОГРАФИЈА КАО МОСТ ИЗМЕЂУ ХОРИЗОНАТА

Фотографско-научна изложба (Нови Сад, 11–21. децембра 2020)

325–329

Владимир М. Николић / Vladimir M. Nikolić
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

331–333

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ У ПАРЛАМЕНТУ УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА 1876. ГОДИНЕ

МИЛОШ КОВИЋ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
mkovic13@gmail.com

САЖЕТАК: На основу различитих извора, међу којима су најзначајнији записници са седница Парламента Уједињеног Краљевства (тзв. *Ханзард*), у чланку се проучава однос британских политичких елита према Источном питању, и то у години почетка српских ратова за ослобођење и уједињење (1876–1878). Источно питање, као геополитички проблем будућности балканских и левантских земаља из којих се повлачило Османско царство, сагледано је у оквиру одмеравања снага између Британије и Русије на широком евроазијском простору, нарочито у вези са сукобом ових земаља у Средњој Азији. Главна пажња посвећена је различитим тумачењима, расправама и сукобима које су српски устанак у Херцеговини и Босни, устанак у Бугарској и српско-турски рат изазвали унутар Парламента, странака и јавног мњења Велике Британије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика Британија, Парламент, Русија, Источно питање, Балкан, Србија

Источно питање било је најсложенији геополитички проблем у Европи 19. века. Овај појам, настао у дипломатским салонима Свете алијансе, дуго је свођен на питање која велика сила ће наследити простране, стратешки кључне земље на Балкану и Леванту, из којих се повлачило Османско царство. Од Српског устанка 1804, међутим, осим великих сила и Османског царства, важан чинилац у историји Источног питања постали су и балкански народи.

Русија је, почевши од споразума потписаног у Кучук-Кајнарцију (1774), била главни претендент на турско наслеђе, те блиско повезана са

балканским и блискоисточним православним хришћанима. Од 1768. до 1876. са Турском је водила чак пет ратова. Остале велике силе настојале су да обуздају нараслу руску моћ и да, за свој интерес, искористе слабост Османлија. Управо у овом добу, утемељивачи руске геополитичке мисли поставили су Цариград у средиште својих концепција [Степић 2016: 209–212; Данилевски 1994; Данилевский 2013: 41–206]. Милорад Екмечић је суштину Источног питања видео у сукобу између Русије и западних земаља око турског наслеђа [Екмечић 1996: 26].

Велика Британија била је традиционални савезник Русије, од успостављања дипломатских односа у 16. веку до заједничке победе над Наполеоном 1815. године. Она се окренула против Русије тек после пораза Француске и брзих успеха Русије на Балкану и Леванту [Anderson 1958]. Превласт коју је Русија стекла над Османским царством споразумом из Ункјар-Искелесија 1833, покренуо је талас русофобије, који је прво захватио британске управљачке елите, да би се потом проширио и на јавно мњење [Gleason 1950]. Упоредо са русофобијом, расло је и неповерење према православним балканским народима, као и решеност да се одбрани, како се у Лондону говорило, „независност и интегритет Турске”. Такво расположење врхунац је достигло у Кримском рату. Србофобија је била само „легализовани и истурени израз русофобије” [Екмечић 2002б: 353]. Овакве идеје заступале су три генерације британских државника, од лорда Кеслреја (Lord Castlereagh), преко лорда Палмерстона (Lord Palmerston), до Бенџамина Дизраелија, потоњег лорда Биконсфилда (Benjamin Disraeli, Lord Beaconsfield).

У исто време, у схватањима британских управљачких кругова и јавног мњења о Источном питању јавила се и супарничка „школа”. Њени представници веровали су да су дани Османског царства били одбројани и да је Британија требало да се окрене балканским народима. Национализам Срба, Грка и Румуна могао је, како су тврдили, да буде поузданија брана пред руским империјализмом. Иако начелни противници руског утицаја они су, ипак, били спремни и на прагматичну сарадњу са Русијом у решавању Источног питања. У ове три генерације, такве ставове, са свим међусобним разликама, заступали су Џорџ Канинг (George Canning), лорд Абердин (Lord Aberdeen) и Вилијам Гледстон (William Gladstone) [Виноградов 1985: 49–176, 233–236; Clayton 1971: 41–88; Seton-Watson 1945: 67–240].

По овом питању британски државници ипак нису били сасвим јасно подељени у посебне „школе”. Управо се на примеру Србије, у кризама од 1839. до 1843, показало да су и Палмерстон и Дизраели умели да подрже оне православне балканске народе који су били спремни да се отргну и успротиве руском утицају [Pavlowitch 1962: 41–159; Вучковић 1957; Ковић 2018: 73–84, 97–107]. Истовремено, у британској спољнополитичкој традицији још од Бечког конгреса била је укорењена традиција да најтврђу брану пред руским продором на југ не би требало тражити ни у муслиманском Османском царству, нити у православним балканским државама, него у ширењу римокатоличке Хабзбуршке монархије на Балкану [Екмечић 2002а; Ковић 2008].

Подељеност и различита схватања Британаца поводом Источног питања најбоље су се видели када су 1875. започели устанци и ратови балканских народа против османске власти. Западне дипломате су ове ратове за ослобођење и уједињење једноставно прозвале Великом источном кризом и на тај начин допринеле замагљивању њихове органске везе са ратовима у којима су се, непосредно пре тога, ујединиле Италија и Немачка. Устанак Срба у Херцеговини започет у јулу 1875, проширен у августу и на Босну, прерастао је, крајем јуна 1876, у рат Србије и Црне Горе против Османског царства, вођен за ослобођење и уједињење Срба у једну државу. Покренули су се, потом, са истим или сличним мотивима, Бугари, Румуни и Грци. Када је Русија, у априлу 1877, ушла у рат са Турском, и пошто су се остале велике силе окренуле против ње, отпочела је велика међународна криза. Окончана је тек на Берлинском конгресу, када је из основа промењена политичка карта Балканског полуострва, при чему су срушене ујединитељске наде балканских народа [Millman 1979; Seton-Watson 1971; Stojanović 1939].

Тема овог рада су идеје и схватања британских политичких личности и партија о Источном, али и српском питању, у судбоносној години почетка српско-турских ратова (1876). Као главни извор послужили су записници са седница Парламента Уједињеног Краљевства, познати под именом *Ханзард*. Иако су одавно препознати као важан историјски извор [Robson 1987: 1–36], нарочито за проучавање политичких идеја, друштвених покрета, политичке историје и међународних односа, они су, чак и у британској историографији, изненађујуће мало коришћени. Један од класичних изузетака представља књига Роберта Вилијама Ситон-Вотсона (Robert William Seton-Watson), посвећена управо Британији и Источном питању од 1875. до 1878. [Seton-Watson 1971]. Пре извесног времена *Ханзард* је постављен на интернет страницу британског парламента [UKParliament: Hansard], али овде ће се ипак ослонити на његово оригинално, штампано издање.

У којој мери је Источно питање било повезано са империјалним, глобалним интересима Велике Британије видело се управо те, 1876. године. Она се са Русијом сучељавала на широком евроазијском простору, од Кашгара у западној Кини до Босне и Херцеговине. Гледано из Лондона, главни извор сукоба била је Индија. Руси су могли да је угрозе напредујући кроз Средњу Азију ка Авганистану, најважнијој комуникацији Туркестана са индијским потконтинентом. Британци су сучељавале са Русима у Средњој Азији, на подручју од Персије до Кашгара, назвали „Великом игром”. Ту су били сами против Русије; на Балкану су, међутим, како је Кримски рат потврдио, могли да рачунају на остале европске силе и на Османско царство [Hopkirk 1992; Сергеев 2012].

Све до јуна 1876, Парламент се више бавио Индијом и Средњом Азијом, него бурним збивањима на Балкану. Премијер Бенџамин Дизраели, идеолог новог британског империјализма, годину пре успео је да за Британију купи део акција Суецког канала, као стратешке комуникације ка Индији. Са краљицом Викторијом (Queen Victoria) је већ разговарао о

својој старој идеји да јој се придода титула царице Индије. Устукнуо је када је схватио да ће у то тешко убедити чак и министре у својој влади, али му краљица више није дозвољавала да се повуче [Ковић 2018: 147–148, 160–161].

Премијеру је остало само да, почевши од фебруара 1876, пред бројним критикама у Парламенту, лојално заступа жеље и интересе своје краљице. Посланици из редова опозиционе либералне странке тврдили су да је царска титула имала деспотско, милитаристичко значење и да је била страна енглеској традицији [*Hansard*, February 17, 1876, Vol. 227: 413–414, 419–420, 423–424; *Ibid.*, March 9, 1876, Vol. 227: 1729]. Дизраели је, међутим, наглашавао да су сами индијски принчеви тражили да њихова владарка понесе такву титулу, као и да ће то, пред целом Европом, потврдити одлучност Британије да задржи и учврсти своје Индијско царство [*Ibid.*, March 9, 1876, Vol. 227: 1727]. Доказивао је да се то морало учинити јер се већ и по базарима и селима Индије знало за моћ и титулу руског цара, као и да је чак и ту владало узбуђење због вести да су се његове војске брзо приближавале индијским границама [*Ibid.*, March 23, 1876, Vol. 228: 500–501]. Дизраели је могао да одахне тек у мају, када је Парламент коначно прихватио краљичину нову титулу [*Ibid.*, May 11, 1876, Vol. 229: 470–474].

Показало се, дакле, да је и питање царске круне било део ширег одмеравања снага са Русијом. Премијерови аргументи оспоравани су, зато, и у оквиру расправе о продору Русије у Средњу Азију, вођене 5. маја 1876. Сер Џорџ Кембел (Sir George Campbell), ауторитет у индијским питањима, бивши гувернер Бенгала и либерални посланик, тврдио је, насупрот Дизраелију, да су Индуси веома мало знали о руским освајањима у Средњој Азији и да нису показивали било какво узбуђење због тих догађаја. Ни титула руског цара тамо није била предмет занимања; он је називан једноставно „Шахом Русије” и „краљем Русије” [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 125]. Кембел је оспорио и тврдње конзервативаца да је Британија морала да негује пријатељство са османским султанима због њиховог ауторитета калифа у муслиманском свету, укључујући и око 40 милиона индијских муслимана. Он је, међутим, тврдио да, према његовом искуству, ни један муслиман у Индији није на османског султана гледао као на свог религијског или политичког вођу [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 125–126].

Русија је, заиста, за неколико година стекла протекторат над Бухарским емиратом (1868), Хивинским канатом (1873), заузела Кулицки султанат, који је до тада припадао Кини (1871), да би у фебруару 1876. припојила и Кокандски канат [Сергеев 2021: 135–153]. Тај догађај био је повод за расправу која је одржана 5. маја. Збуњеност, па и паника међу посланицима биле су видљиве нарочито по томе што ни код конзервативаца ни код либерала није било сагласности о циљевима Британије у Средњој Азији, нити о основној географији овог региона. Док су једни тражили да се Русији стави на знање да не дира Кашгар и не прелази реку Оксус [*Hansard*, May 5, 1876, Vol. 229: 107–116], други су тврдили да сваки њен нови покрет ка југу или југозападу мора бити разлог за рат [*Ibid.*, May 5, 1876, Vol. 229: 133]. Један посланик поредио је Русију са „крабом” која се кретала ка јужним

обалама и чија је једна антена била усмерена ка Коканду, а друга ка Црном мору [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 130–133]. Било је и оних који су подсећали да су Кашгар, Хива и Коканд одвојени од граница Индије непрелазним Хималајима, да Руси имају право да „цивилизују” тамошње „варваре”, као и да је кључно да се Авганистан, главна комуникација из Туркестана ка Индији, сачува као поуздана брана пред руским наступањем [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 116–121]. С таквим ставом био је сагласан и Џорџ Кембел. Он је, међутим, упозоравао да влада има намеру да, уместо да Авганистан чува и негује са њим добре односе, крене у ризичну, офанзивну политику према тој земљи [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 121–128].

Премијер је подсетио посланике на једну своју ранију беседу, у којој је рекао да је Азија „довољно пространа” за обе велике силе, Русију и Енглеску. Приметио је да је Русија имала исто онакво право на Туркестан, какво је Британија имала у Индији. Нагласио је, међутим, да у Авганистану владају несређене прилике, које су могле да буду претња по индијске поседе Британаца, као и да се односи Британије са Русијом „не могу заснивати на неутралним зонама, него на међусобном разумевању као резултату отворености и одлучности”. Иако је рекао да ће Британија свој утицај у тој земљи чувати и проширивати без коришћења силе, било је јасно да је питање Авганистана оставио отвореним [Ibid., May 5, 1876, Vol. 229: 133–140].

Кембелове слутње биће брзо потврђене. Управо тада, у мају 1876, вицецраљ Индије и човек од Дизраелијевог поверења Едвард Роберт Булвер-Литон (Edward Robert Bulwer-Lytton), затражио је од Шер Алија (Sher Ali, Шир-Али), авганистанског емира блиског Русима, да у Кабулу прими британску мисију. Две године касније Дизраели ће увести Британију у Други авганистански рат (1878–1880) [Hopkirk 1992: 379–401].

У исто време, „руска краба” је и у Европи ишла из успеха у успех, брзо поништавајући последице пораза у Кримском рату. Русија је, на Лондонској конференцији у марту 1871. одбацила одредбу Париског мировног уговора из 1856. о демилитаризацији Црног мора. На Лондонској конференцији у марту 1871. за тај свој потез добила је сагласност великих сила. Русија је 1873. са Немачком и Аустроугарском основала Тројецарски савез, после чега се Британија нашла у дипломатској изолацији; Француска је, наиме, била потучена и деградирана, док се Италија још није уздигла до стварног статуса велике силе.

По Дизраелијевом мишљењу, устанак Срба у Херцеговини и Босни био је дело Тројецарског савеза који је, како је тврдио, био основан ради поделе османског наслеђа. Полувековна британска политичка традиција захтевала је да Турска, слично Авганистану или Персији у Средњој и Јужној Азији, остане „тампон зона”, која би Русију одвајала од средоземних обала Балкана и Леванта. Временом ће се показати да је Дизраели био спреман, опет као у Авганистану, и на другачију политику према Османском царству, која је подразумевала учешће у подели плена [Ковић 2018: 383–391].

Тројецарски савез предњачио је у покретању иницијатива. У септембру 1875. Британија је послала свог конзула да заједно са конзулима осталих

великих сила покуша да умири Херцеговце. Дизраели је морао да прихвати, чак и против своје воље, пошто је то учинила и Турска, „Андрашијеву ноту”, предлог ограничене аутономије за Босну и Херцеговину, који је у децембру 1875. објавио аустроугарски министар спољних послова гроф Ђула Андраши (Count Gyula Andrassy) [Millman 1979: 30–37; Harris 1936: 132–287].

Крајем априла и почетком маја 1876. у крви је угушен покушај устанка Бугара у околини Пловдива. Британски листови почеће да објављују вести о томе пуних месец дана касније. У општој напетости, у уличним немирима у Солуну 6. маја, Турци су убили конзуле Немачке и Француске. Коначно, подстакнут новим погоршањем стања и неуспехом Андрашијеве ноте, Тројецарски савез иступио је 13. маја са „Берлинским меморандумом”, новим предлогом аутономије за Босну и Херцеговину, у коме је, поред осталог, било предвиђено и право притиска великих сила на Порту. План су прихватиле и Француска и Италија, али га је Британија одбила. Потом је Дизраелијева влада послала три ратна брода у залив Бешика на улазу у Дарданеле, један у Цариград и један у Солунски залив.

Био је то преломни тренутак. Британија је иступила из „концерта великих сила” и преузела главну реч. Иако је објављено да је њена флота имала задатак да, после солунских догађаја, заштити хришћане у Цариграду, општи утисак био је да је њен циљ био да покаже да ће Османско царство бити одбрањено од Русије и осталих сила Тројецарског савеза. Положај Британије поправио се и захваљујући узастопним државним ударима у Цариграду. После смењивања и убистава неколико везира, свргавања султана Абдул Азиза (Padişah Abdülaziz) крајем маја, и открића да је нови султан Мурат V (Padişah V. Murad) душевно болестан, главне полуге моћи наћи ће се у рукама пробритански расположеног великог везира, Мидхат паше (Ahmed Şefik Midhat Paşa) [Millman 1979: 74–106; Harris 1936: 288–376].

Настојећи да разбије Тројецарски савез, Дизраели је Русима нудио благонаклоност Британије према њиховим интересима у Турској, у замену за руско повлачење из Авганистана. Булвер-Литону је писао да одобрава његов притисак на Шер Алија, и да ће његови успеси у Турској „снажно утицати на оријентално јавно мњење”, на индијске раце, туркестанске канове, па и на непокорног авганистанског емира [Ковић 2018: 173, 175].

Британија је одбила предлог Русије да се ограниченом аутономијом Босне и Херцеговине и незнатним територијалним проширењима за Србију и Црну Гору избегне улазак ових вазалних кнежевина у рат против Османског царства. Супротставила се и покушајима Србије да дипломатским путем добије Босну и Херцеговину на управу, под врховном влашћу Порте. Српски кнез Милан Обреновић и министар спољних послова Јован Ристић више нису имали избора. Уз то, двосмислене поруке које им је преносио руски конзул у Београду Андреј Николајевич Карцов (Андреј Николаевич Карцов), као и масовни долазак руских добровољаца у Србију, предвођених генералом Михаилом Григорјевичем Черњајевим (Михаил Григорјевич Черняев), јунаком туркестанских ратова, Срби су протума-

чили као подршку званичног Петрограда. Упркос савезничким уговори-ма, Грчка и Румунија су мировале. Србија и Црна Гора објавиле су рат Османском царству 30. јуна 1876. године. За главнокомандујућег српске војске постављен је „Лав од Ташкента”, како је називан генерал Черњајев [Екмечић 1996: 245–256; Чубриловић 1996: 142–181; Терзић 1992: 179–192].

Седнице Парламента за 1875. окончане су 11. августа, па је ове важне догађаје требало размотрити на заседањима из 1876, који ће трајати од 8. фебруара до 15. августа. До краја јуна, међутим, није вођена ни једна пра-ва, дужа дебата о Источном питању. Влада је судбоносне одлуке, нарочито ону о одбијању Берлинског меморандума и слању ратне флоте у залив Бешика, доносила без скупштине. Посланици опозиције су, по речима војводе Аргајла (Duke of Argyll), „показивали патриотску уздржаност” и нису хтели да, у условима кризе, отежавају рад владе [*Hansard*, June 26, 1876, Vol. 230: 285–386]. Повремено су ипак постављали питања о „том најтежем питању”, како је Источно питање назвао вођа опозиције у Горњем дому, лорд Гренвил (Lord Granville) [*Ibid.*, May 22, 1876, Vol. 229: 1000].

У два скупштинска дома, министар спољних послова лорд Дерби (Lord Derby) и парламентарни подсекретар у Форин офису Роберт Бурк (Robert Bourke) одговарали су кратко и опрезно. На повремене сугестије да посланицима, уобичајеном процедуром, ставе на располагање дипломатску преписку, одговарали су да преговори нису били окончани. Дерби је изјавио да је флота послата у залив Бешика да би се, после злочина у Солуну, заштитили хришћани у Цариграду. Османским властима одао је, међутим, признање због брзог кажњавања злочинаца и давања надокнаде породицама жртава [*Ibid.*, May 18, 1876, Vol. 229, 914–915]. Он и Бурк известили су посланике о детаљима убистава у Солуну и промени на престолу у Цариграду [*Ibid.*, May 23, 1876, Vol. 229: 1114–1115; *Ibid.*, May 30, 1876, Vol. 229: 1423–1424]. Првог дана јуна у Горњем дому сазнало се и да су се Срби, та „живописна националност”, како су тада подругљиво назвали, за рат са Османским царством спремали под командом руског официра који се истакао у Средњој Азији [*Ibid.*, June 1, 1876, Vol. 229, 1513].

Озбиљнија расправа о Источном питању поведена је тек 26. јуна, када је војвода Аргајл, у Горњем дому, прочитао део поражавајућег извештаја листа *Дејли Њуз* (*Daily News*) о масакрима у Бугарској. Дерби је одговорио да влада још није имала поуздане вести, али је ипак умањивао размере злочина и тврдио да су их починили и устаници и нерегуларне турске трупе [*Ibid.*, June 26, 1876, Vol. 230: 385–388].

Наставак дискусије потврдио је протурско и провладино расположење Горњег дома. Лорд Кембел (Lord Campbell) је тврдио да су подаци до којих је сам дошао потврђивали да су страдања Бугара у новинским извештајима била преувеличана. Наглашавао је да је бугарски устанак био изазван „споља”, при чему се позивао на тврдње британског конзула у Сарајеву Вилијама Холмса, да је и устанак у Херцеговини био покренут под утицајем Црне Горе. И иза Србије стајала је „страна сила која је угрожавала независност и интегритет Османског царства”. Те две вазалне кнежевине управо су се спремале за рат са својим турским сизереном.

Србија је, како је лорд Кембел тврдио, већ била показала незахвалност према Османском царству и према великим силама које су јој 1862. и 1867. помогле да јој буду предати градови. Зато је позивао оба дома да донесу резолуцију, којом би потврдили одлучност Британије да остане верна слову Париског мировног уговора из 1856, посебно тачкама које су се односиле на дужност великих сила да штите независност и интегритет Османског царства. Према његовом тумачењу, та дужност односила се и на спречавање покушаја вазалних кнежевина да угрозе то начело [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 395–400].

Исто тумачење догађаја на Балкану, као последице тајног деловања Русије, Србије и Црне Горе, и исту намеру да се одговорност за покоље у Бугарској са Турака пребаци на Русе и Србе, исповедала је већина учесника у овој дебати. При томе, наглашавано је и да су Турци били верски толерантнији и способнији за праведну администрацију него балкански хришћани [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 400–411]. Лорду Дербију остало је само да им захвали на подршци. Приметио је, ипак, да су се околности значајно промениле од 1856. и да би позивање на Париски уговор могло да сузи маневарски простор владе у току преговора. После тога, и Кембел је повукао предлог своје резолуције [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 411–417].

Лорд Гренвил, који се јавио за реч после Дербија, упозорио је, међутим, посланике на то да су велике силе, према Париском уговору, биле обавезне да штите и права султанових хришћанских поданика [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 417–418]. Овај искусни дипломата, од кога је Дерби преузео положај министра спољних послова, наиме, добро је знао да су шест гарантних сила Париским миром преузеле то право од Русије, која се на њега позивала још од Кучук-Кајнарџијског мира [Ристић 2008: 44–57].

У Доњем дому расположење је било другачије. Вилијам Едвард Форстер (William Edward Forster), радикал, борац за ослобођење робова, за права Ираца и радника, истог дана упитао је премијера да ли су, по сазнањима владе, биле тачне вести о покољима које је доносио лист *Дејли Њуз*. И Дизраели је, у свом одговору, тврдио да су у Бугарску упали „странци” који су, да би изазвали сукобе и устанак, спаљивали куће припадника свих вера. Објашњавао је да су локални Черкези и башибозук морали да се бране и да је тако дошло до сукоба и последичних злочина. Истакао је и да су „немири” престали пошто је посланик Британије у Цариграду, сер Хенри Елиот (sir Henry Elliot), наговорио Порту да их замени регуларним трупама [Ibid., June 26, 1876, Vol. 230: 424–426].

Дизраели је, наиме, још од почетка маја, добијао од Елиота вести да су устанак у Бугарској подigli Руси и Срби, и да су, као и у Херцеговини, намерно спаљиване куће хришћана, како би се покренула побуна. Тврдњу о кључној улози Срба у подизању устанка у Бугарској коју је пронашао у Елиотовом извештају, Дизраели је подвукао оловком. Исто је учинио и у извештају конзула из Једрена [Hughenden Papers (HP), В/XVI/A/12, Сер Хенри Елиот – Лорд Дерби, Цариград, 9. мај 1876; Ibid., Вицеконзул Дипи – Сер Хенри Елиот, Једрене, 6. мај 1876].

Са избијањем Српско-турског рата 30. јуна, у Парламенту је брзо sazрела свест о опасности од проширења ратног сукоба. Главна пажња посланика била је усмерена на учешће Русије у српском покрету. Понављала су се питања о високом руском официру и руским добровољцима у српској војсци [*Hansard*, June 30, 1876, Vol. 230, 737; *Ibid.*, July 4, 1876, Vol. 230: 950]. Дерби је, коначно, 3. јула могао да одговори да се на месту главнокомандујућег српске војске налазио генерал Черњајев. И даље није знао колико се руских добровољаца налазило у српској војсци. Упозоравао је на „општепознату наклоност руског становништва према ствари српских устаника”, али и на чињеницу да се још није могло говорити о томе да ли овај покрет има одобрење званичног Петрограда [*Ibid.*, June 30, 1876, Vol. 230: 823–824].

Посланици су сада све чешће и упорније захтевали од владе да им стави на располагање своју дипломатску преписку. Упозоравали су да се земља налазила усред опасне кризе, а да Парламент није знао основне чињенице о политици владе. Дизраели, Дерби и Бурк обећавали су да ће то бити брзо учињено, подсећали да је било потребно да се прво добије одобрење осталих сила и позивали посланике на стрпљење [*Ibid.*, June 26, 1876, Vol. 230, 424–426; *Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230, 847].

Опозициони посланици су, међутим, подозревали да влада намерава да преписку стави Парламенту на увид пред само августовско распуштање, како би спречила сваку озбиљнију расправу [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230, 873–885]. О томе је 3. јула отворено говорио радикал и скупштински ветеран Џон Брајт (John Bright). Он је, штавише, тврдио да, „после искуства у протеклих 20 година” већина „народа Уједињеног Краљевства” неће поновити грешку из Кримског рата и неће хтети да жртвује „британска блага и британску крв” за „очување интегритета Османског царства”. Доказивао је да народ неће хтети да прати своју владу у подршци Турцима, насупрот „борбама и напорима поданика Порте да се ослободе њене превласти” [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 877–879]. И познати економиста Хенри Фосит (Henry Fawcett), који је такође припадао левом крилу либералне странке, упозоравао је на опасност да би преписка могла да буде прекасно предата Парламенту. Био је још одређенији од Брајта када је рекао да британска „моћ не сме да буде употребљена против оних који покушавају да се ослободе раздражујућег и неодрживог ропства” [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 880–881]. Лево, радикално крило у либералној странци отворено је показивало симпатије према српским и балканским устаницима. То се најбоље видело у поређењу беседа Брајта и Фосита са умереном критиком владе од стране маркиза Хартингтона (Spencer Compton Cavendish, Marquess of Hartington), вође опозиције у Доњем дому, виговца и припадника десног крила либерала [*Ibid.*, July 3, 1876, Vol. 230: 883–884].

Премијер и његова влада били су озбиљно уздрмани тек расправом која се у Доњем дому водила 10. јула. Форстер је наводио вести из *Дејли Њуза*, али и из *Тајмса* о јавној продаји бугарских девојака у робље и о мучењима којима су Бугари излагани по затворима. Упитао је да ли влада располаже званичним подацима о томе. Дизраели је одговорио да она о

томе није била обавештена, иако је била у сталној комуникацији са амбасадором у Цариграду и конзулима „на изворима немира”, „у Београду, Дубровнику, на Цетињу, и на другим местима”. Потом је додао: „Не могу да спорим да су у Бугарској почињена зверства. Али, да су девојке продате у ропство, или да је затворено више од 10.000 особа, у то сумњам. У ствари, сумњам да постоји затворски смештај за такво мноштво, и да се мучење примењује у толиким размерама од стране једног оријенталног народа који, верујем, ретко прибегава мучењу, пошто своје везе са кривцима обично прекида на експедитивнији начин” [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1182].

Премијеров сарказам изазвао је чуђење и гнев у клупама опозиције. Доба „патриотске уздржаности” коначно се завршило. Уследили су, један за другим, кратки и оштри напади опозиционих посланика на Дизраелија и његову владу. Основни закључак извео је, опет, Вилијам Едвард Форстер, када је рекао да је Енглезима и њиховој земљи нанесена срамота владином моралном подршком држави која је починила тако страшне злочине [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1183–1184]. Ентони Џон Мундела (Anthony John Mundella), реформатор британског школства, рекао је: „Чини ми се да смо остављени у потпуном незнању шта предузима наша влада. Не знамо да ли је протествовала или није. Имамо сјајну флоту у заливу Бешика и амбасадора у Цариграду, али нас о свему обавештавају *Тајмс* и *Дејли Њуз*, док нам наша влада не даје информације о догађајима који су срамота за човечанство и који ће представљати једну од најкрвавијих страница историје” [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1184–1185]. Евелин Ешли (Anthony Evelyn Melbourne Ashley), син филантропа и конзервативца лорда Шефтсберија, упозорио је Дизраелија да се покољи нису одиграли близу Београда, Дубровника и Цетиња, него Пловдива и Једрена. Упитао је да ли влада има вести од тамошњих конзула. Премијер је одговорио да ни они нису известили владу о тако масовним злочинима [Ibid., July 10, 1876, Vol. 230: 1184–1186]. Већ довољно уздрман, Дизраели је поново примио ударац, јер Британија у Пловдиву није имала конзула. За разлику од скупштинских посланика, он је то требало да зна.

Дизраели је, како је написао у једном гневном писму сарадницима, био изложен „понижењима” у Парламенту, јер га Форин офис није упознао с неопходним подацима. Хенри Елиот је слао веома штуре извештаје. Испоставило се да два конзулска извештаја и један извештај америчких мисионара, са детаљним описима покоља, није проследио у Лондон. И његови протести на Порти били су млаки и уздржани. Дизраели ће од Дербија тражити Елиотову смену, али он није хтео да свог амбасадора претвори у „жртвеног јарца” [Disraeli Papers (DP), Бенцамин Дизраели – Лорд Дерби, Лондон, 14. јул 1876; Monypenny and Buckle II 1929: 916–917]. Ни Дерби, међутим, није имао шта да одговори на нова питања лорда Гренвила о збивањима у Бугарској [Hansard, July 10, 1876, Vol. 230: 1168–1169].

Пошто је коначно, после протеста и упозорења, од Елиота добио потребне податке, Дизраели је 17. јула у Парламенту прочитао делове из његових извештаја. Ту су за покретање устанка изнова било оптужени

„српски револуционарни агенти”. Поновљене су и тврдње да су, као у Херцеговини, спаљивали села и муслимана и хришћана. Черкези, потомци кавкаских устаника који су одбили да живе под влашћу Руса, па их је султан, да би их спасао страдања, раселио по својим земљама, подигли су се на оружје у самоодбрани. Кривица је, дакле, била на Србима и устаницима, иако су репресалије Черкеза и башибозука превазишле претходне злочине хришћана над њима. Елиот је, уз то, тврдио да су страшни детаљи и бројеви жртава објављени у *Дејли Њузу* и *Тајмсу* били производи руске и бугарске пропаганде. Амбасадор је извештавао да у корену обрачуна нису биле верске мржње, доказујући то вестима да су се хришћани из Османског царства пријављивали у добровољце за рат против „српске агресије”, при чему је било предлога да на заставама добровољаца буду заједно полумесец и крст [Ibid., July 17, 1876, Vol. 230: 1486–1495].

Све то, међутим, није помогло да се заустави гнев јавности, који се све више концентрисао на личности Дизраелија и Елиота. Две комисије, америчка и британска (коју је водио други секретар цариградске амбасаде Валтер Баринг (Walter Baring)), средином јула ће из Цариграда кренути у области погођене овим догађајима. Њихови извештаји потврдиће најцрње новинске вести, иако је у њима смањиван претпостављени број жртава са 30.000 на 15.000–12.000 [The National Archives (NA), Foreign Office (FO), 423, vol. 43, Сер Хенри Елиот – Лорд Дерби, Терапија, 5. септембар 1876, додаци бр. 1 и бр. 2; Seton-Watson 1971: 57–61].

Срби су, дакле, по мишљењу конзервативних министара и посланика, представљали главни извор невоља и страдања на Балкану. Уствари, главне противнике видели су у Русима, али велика сила се, за разлику од Србије, помињала опрезно и уздржано. Сутрадан после ове премијерове беседе, Срби су потучени у бици на Великом Извору, после чега су турски башибозук и Черкези, стигавши све до Зајечара и Књажевца, поновили злочине виђене у Бугарској. Вести о српским поразима на бојном пољу Дизраели је, међутим, примао са посебним задовољством. Прижељкивао је брзи улазак Турака у Београд, који би Британији, као сили која им је била најближа, дао средишњу улогу у даљим преговорима [Ковић 2018: 187, 193]. *Дејли Њуз* је, међутим, тражио да Босна припадне Србији, а Херцеговина Црној Гори. Репресалије Турака у Србији покренуле су талас просрпских симпатија не само међу либералима, него и у конзервативним деловима јавног мњења [Idem. 193–194].

„Плава књига”, одабрана дипломатска преписка, 24. јула је коначно штампана и предата посланицима. До краја заседања остало је мало времена, али ће се опозиција потрудити да га у пуној мери искористи. Прва већа расправа, посвећена устанку у Босни и Херцеговини и дипломатским преговорима великих сила, вођена је у Доњем дому 31. јула. Овога пута нису преовлађивала питања и критике либерала; и конзервативци су речито износили своје аргументе. Торијевци су правдали и образлагали потезе владе позивајући се, као њихов првак Дизраели, на империјалне интересе Велике Британије и нужност одбране комуникација са Индијом. Геополитички интерес очувања Османског царства као тампон-зоне између

Русије и медитеранских путева они су zaklaњali захтевима да Британија и велике силе у Османском царству не штите само права хришћана, него и муслимана, али новим доказивањима моралне и културне супериорности муслимана у односу на балканске хришћане. С друге стране, либерали су тврдили да је прави узрок кризе био ипак у неправедности османске управе и у њеној неспособности да управља својим европским поседима. Понављали су да је Османско царство у протеклих двадесет година коначно разочарало оне који су га бранили у Кримском рату, јер се потврдило да је неспособно да се реформише, умири и заштити своје хришћанске поданике. Зато га је требало коначно препустити судбини. На његовом месту требало је да буде успостављен ланац слободних и виталних балканских аутономија и држава – Румуније, Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Бугарске – које ће постати поузданија брана пред руским продором ка југу него што је то икада могло да буде Османско царство [*Hansard*, July 31, 1876, Vol. 231: 126–172].

Дуг и детаљан говор Вилијама Гледстона у дебати од 31. јула најавио је његов повратак у велику државну политику. Гледстон је, наиме, после изборног пораза, пада његове владе и доласка Дизраелијевих конзервативаца на власт 1874. године, напустио вођство либералне странке, задржавши, ипак, место у Парламенту. Морална криза коју је у британској јавности изазвало Источно питање почела је, међутим, да у њему буди стару политичку страст. У свом говору Гледстон је, као последњи политички активан министар из владе која је повела Кримски рат, изразио своју моралну одговорност да објави како је Османско царство потрошило поверење Велике Британије. Тврдио је да ни Русија више није била деспотска сила под влашћу цара Николаја I, него реформисано царство којим је владао просвећени Александар II. Гледстон је доказивао да ни покрети балканских народа нису били последица руских сплетки, него борбе за основна национална права, слично ономе што се већ одиграло у Италији и Немачкој. Србију и Црну Гору на рат са Османским царством натерала је, по Гледстоновом мишљењу, непомирљива и непријатељска политика британске владе. Будућност балканских народа видео је у аутономијама у саставу Османског царства, за чије се очување, на огорчење својих радикалних страначких пријатеља, ипак заложиио. Оне су, како је веровао, могле да буду најпоузданија брана продору Русије ка југу [*Idem.*, July 31, 1876, Vol. 231: 172–202].

Дизраели је, одговарајући Гледстону, настављао да доказује утицај „страног фактора” на покрете балканских народа. Избегавајући да директно оптужи Русију, говорио је о „тајним друштвима” и „револуционарним комитетима”. За Србију је ипак поновио да је очекивала помоћ „једне европске силе” када је кренула у, како је рекао, „грађански рат” против свога сизерена. Британија није за то била одговорна, јер је амбиција Србије била да припоји целу Босну и Херцеговину и зато је никаква добра воља, нити мањи уступци нису могли одвратити и зауставити. Коначно, говорећи о разлозима слања флоте у залив Бешика, Дизраели је у Парламенту јавно изговорио оно што је до тада поверавао само краљици Викторији

и најближим сарадницима. Њен прави циљ није била одбрана Османског царства. Британски бродови дошли су у османске воде „да бисмо чували интересе Енглеске и Британске империје, а не да бисмо подупирали било коју силу која се руши усред оронулости” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 202–216].

Премијер је, тако, показао спремност да учествује у сваком решењу Источног питања. У завршној расправи о Источном питању за 1876. годину, одржаној 11. августа, он ће, говорећи о Османском царству, бити још директнији: „И ако се деси да се влада која управља већим делом тих лепих земаља покаже неспособном да послужи својој сврси, тада ни Енглеска ни било која од великих сила неће презати од тога да испуни високу политичку и моралну дужност која би пала на њу” [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1146]. Оволика отвореност била је подстакнута и оптужбама да је његова влада, одбраном Османског царства у тренутку најгорих османских злочина, повредила савест побожних викторијанаца и умањила углед њихове земље.

Лорд Дерби је, међутим, у расправи вођеној у Горњем дому, истог дана, 31. јула, на питање лорда Гренвила о разлозима слања флоте у залив Бешика, дао сасвим другачији одговор. Британски бродови послати су после масакра над конзулима у Солуну, да би „заштитили хришћанско становништво и предупредила локалне сукобе”. Иако је Дерби нагласио и да је последица њиховог доласка у залив Бешика било „јачање поморског утицаја Енглеске, утицаја који је могао да буде искоришћен само у циљу очувања мира”, разлике између његових и премијерових речи биле су све видљивије [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 100–101]. Биле су то прве најаве онога што ће се одиграти у даљем току Источне кризе – коначног сукоба и разлаза између премијера и министра спољних послова. Дизраели је водио активну и амбициозну политику проширења и јачања Британске империје; Дерби је био опрезан и уздржан, посвећен очувању стеченог.

Расправе су сада биле штетне по владу чак и у Горњем дому, њеном тврдом упоришту. Вероватно под утиском покоља у Бугарској, ту се упадљиво мање торијеваца јављало за реч. Лорд Кембел (Lord Campbell) је у расправи одржаној 31. јула тврдио да су све невоље потицале од сплетки и завера Тројецарског савеза. Утицај Русије у Бечу омогућио је да кнез Црне Горе, како је Кембел тврдио, „диктира одредбе Берлинског меморандума” и да тако постане „арбитар Европе”, као и да се две вазалне кнежевине охрабре да зарате са својим сизереном [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 74–83]. Одговорио му је лорд Гренвил, поновивши да је за најновију кризу било одговорно Османско царство, јер није спровело обећане реформе. Још једном је подсетио Горњи дом да је по Париском мировном уговору дужност Британије и осталих гарантних сила била да брину о хришћанима у Османском царству, које је назвао „нашим истоверницима” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 83–94]. Лорду Кембелу у помоћ је притекао само лорд Стенли од Елдерлија (Lord Stanley of Alderley or Abdul Rahman Stanley), конвертит у ислам и несвакидашња појава у Парламенту. Он је тврдио да су муслимани у Бугарској, Босни и Херцеговини страдали више

него хришћани. Политику свих земаља које је видео као претњу Османлијама, Србије, Русије и Аустрије пре свих, назвао је „криминалном” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231: 102–106]. Не мање живописни лорд Бат (Lord Bath), који је у некадашњој теократској Црној Гори видео оличење својих политичких идеала, па јој је и материјално помагао, на то је одговорио да су речи и дела министара били сасвим лишени хришћанског морала, и да ће се зато „све цркве и секте” „ујединити у протестима против коришћења моћи Енглеске да би се подржала једна тако крвава и дивљачка власт” [Idem., July 31, 1876, Vol. 231, 106–107].

Сукоби на Балкану продубљивали су верске поделе унутар самог Парламента и то не само између крајњих позиција које су заузимали Стенли од Елдерлија и Бат. Припадници „секти”, или нонконформистичких цркава, који су себе видели као мањинске заједнице унутар англиканске земље и друштва, листом су се опредељивали за балканске хришћане. Већина англиканских бискупа подржавала је владу, али су њихови верници били подељени. Ирски римокатолици, вођени непријатељством папе Пија IX према Православној цркви, држали су се по страни [Ковић 2018: 203–205].

Последње расправе о Источном питању, пре затварања Парламента, одржане 7. и 11. августа у Доњем дому, биће и дуже и непријатније по владу него дебата од 10. јула. Опозиција је сада, са дипломатском преписком у рукама, до у појединости анализирала поступање владе у пресудним тренуцима покоља у Бугарској и кризе на Истоку. Конзервативци су се једва јављали за реч, и говорили су веома кратко. Под концентрисаном паљбом либерала, политику владе бранили су готово усамљени Дизраели и Бурк.

На основу докумената из *Плаве књије*, опозициони посланици усредсредили су се и на злочине Турака у Србији, Херцеговини и Босни. У расправи вођеној 7. августа, Џон Мундела (Anthony John Mundella) прочитао је извештаје *Тајмса* у којима су описиване колоне избеглица из источне Србије. Ту се тврдило да „такав егзодус није виђен од доба егзодуса Израелићана из Египта” и да су „хиљаде хришћана становника села на српској граници, бежали да би спасли животе и част својих жена и кћерки од сурових и немилосрдних Турака”. Мундела није обуздавао гнев када је закључио да је Британија имала „одговорност, као велика хришћанска сила” да „у Европи више не трпи та чудовишта” [Idem., August 7, 1876, Vol. 231: 728–730]. И Бурк је признао да је османски башибозук заробљавао српску децу оба пола, да би их у Видину продавао у робље. Тврдио је да је велики везир наредио да се овакви случајеви кажњавају смрћу и, настојећи да умањи одговорност Турака, набрајао сличне мере, предузете да би се спречили злочини [Idem., August 7, 1876, Vol. 231: 741–742]. Поред осталог, поменуо је и да је, да би се такве појаве спречиле, у османски штаб у источној Србији послат британски официр Арнолд Кембал [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1118]. Евелин Ешли је, међутим, посланицима прочитао извештаје са именима најодговорнијих османских званичника и башибозука за покоље у Бугарској и Србији, који у међувремену не само да нису

били кажњени, него су били и унапређени [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1081–1082]. Форсит је истицао да је у Србији готово свака породица памтила страдања својих дедова и злочине Турака из времена пре ослобођења. Зато је било потпуно природно то што су Срби пожурили да помогну својим сународницима, који су трпели исто насиље. Форсит је тврдио да би сваки Енглеz учинио исто и да би требало признати да је рат Срба против Османског царства потицао из „природних и по много чему најчаснијих људских осећања”. Зато је Србија заслужила да јој се призна улога ујединитеља, баш онако како је то признато Пијемонту у Италији [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1105–1106].

Неки припадници радикалне струје унутар либералне странке захтевали су избацивање Османског царства из Европе и критиковали Гледстонову помирљивост. Већина се, међутим, залагала за стварање нових аутономија у Босни, Херцеговини и Бугарској, по угледу на већ постојеће у Србији и Румунији. Чак и виговци, какав је био Вилијам Харкурт (William Harcourt) су сада узимали непомирљивији курс [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 1126–1138]. И сам Гледстон ће, почетком септембра, у свом чувеном памфлету о покољима у Бугарској, заговарати избацивање Турака из Европе. Појава овог текста значиће почетак масовне „Бугарске агитације” у којој ће Гледстон имати средишњу улогу.

Дизраели и Бурк настављали су да тврде да су бројеви жртава били претерани, да су злочине починили и хришћани и муслимани и да за све оптужују „спољне утицаје”. Премијер је, против своје воље, од небројених критика опозиције, морао да брани чак и Елиота [Idem., August 11, 1876, Vol. 231: 734–742, 1111–1118, 1138–1147]. Дизраели је био исцрпљен и огорчен. Дербију је писао: „Имали смо веома штетну дебату о зверствима у Бугарској, и можемо да будемо срећни јер се сесија окончава... Све то је веома непријатна ствар и, бојим се, велика срамота за наш дипломатски систем, како у иностранству, тако и код куће” [DP, Бенџамин Дизраели – Лорд Дерби, Лондон, 7. август 1876; Monypenny and Buckle II 1929: 918]. Краљица Викторија била је спремна да се премијеру одужи за лојалност испољену у расправама о њеној царској титули. Сутрадан после расправе одржане 11. августа прешао је у Горњи дом, као лорд Биконсфилд.

Посланици су се разишли 15. августа, па су се сукоби због Источног питања прелили на тргове. У септембру ће „бугарска агитација” и јавни митинзи достићи такве размере, да чак ни улични обрачуни уздржаних викторијанаца због Руса, Турака, Срба и Бугара више неће бити реткост. За то време, криза на Истоку узимала је нове, опасне видове и размере.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Bodleian Library, Oxford: Disraeli Papers (Hughenden Papers, HP).

Queen's University, Kingston, Ontario: Disraeli Project (DP), Disraeli's Correspondence 1859–1881.

The National Archives, London: Foreign Office (NA, FO)

Објављени извори:

Hansard's Parliamentary Debates (1876). Third Series. Commencing with the accession of William IV, Vol. 227–231. London: Cornelius Buck.

Литература:

Виноградов, Владилен Николаевич (1985). *Великобританија и Балкани: От Венскогo конгресса до Крымскогo војнe*. Москва: «Наука».

Вучковић, Војислав Ј. (1957). *Српска криза у Источној Историји 1842–1843*, Београд: Научно дело.

Данилевски, Николај Ј. (1994). *Русија и Европа*. Београд: Службени лист СРЈ и Досије.

Данилевский, Николай Я. (2013). *Политическая философия: Дополнения к книге «Россия и Европа»*. Москва: ФИВ.

Екмечић, Милорад (1996). Предговор трећем издању. У: Василь Поповић, *Источно ипшанање: Историјски преглед борбе око ојштанка Османлијске царевине у Левантју и на Балкану*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ.

Екмечић, Милорад (2002а). Дозревање идеје о српској националној држави 1806. У: М. Екмечић, *Оледи из историје*. 2. изд. Београд: Службени лист СРЈ, 31–51.

Екмечић, Милорад (2002б). Србофобија и антисемитизам. У: М. Екмечић, *Дијалој ирошлости и садашњости: Зборник радова*. Београд: Службени лист СРЈ, 343–366.

Екмечић, Милорад (1996). *Уштанак у Босни 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, 3. изм. изд.

Ковић, Милош (2008). Војвода Аргајл и Источно питање. Тема: Академик Драгољуб Живојиновић, *Митолошки зборник* 19: 129–145.

Ковић, Милош (2018). *Дизраели и Источно ипшанање*. 2. изд. Београд: СЛИО.

Ристић, Љубодраг (2008). *Велика Бријанија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Сергеев, Евгений Юрьевич (2012). *Большая игра, 1856–1907: Мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии*. Москва: Товарищество научных изданий КМК.

Степић, Миломир (2016). *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*. Београд: Институт за политичке студије.

Терзић, Славенко (1992). *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*. Београд: Историјски институт и САНУ.

Чубриловић, Васа (1930). *Босански уштанак 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, 2. издање.

Anderson, Matthew Smith (1958). *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*. London: Macmillan.

Clayton, Gerald David (1971). *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London: University of London Press Ltd.

Gleason, John Howes (1950). *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*. Harvard and Oxford: Harvard University Press and Oxford University Press.

Harris, David (1936). *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. The First Year*. Stanford: Stanford University Press, London: Humphrey Milford and Oxford: Oxford University Press.

Hopkirk, Peter (1992). *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York – Tokio – London: Kodansha International.

Millman, Richard (1979). *Britain and the Eastern Question 1875–1878*. Oxford: Oxford Clarendon Press.

Monypenny William Flavelle and George Earle Buckle (1929). *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, I–II*. New York: The Macmillan Company.

Pavlowitch, Stevan K. (1962). *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1838: The Mission of Colonel Hodges*. Paris and La Haye: Mouton & Co.

- Robson, John M. (1987). *What Did He Say? Editing Nineteenth-Century Speeches from Hansard and the Newspapers*. Lethbridge: University of Lethbridge Press.
- Seton-Watson, Robert W. (1945). *Britain in Europe 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seton-Watson, Robert W. (1971). *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. New Impression. London: Franc Cass and Co. Ltd.
- Stojanović, Mihailo D. (1939). *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*. Cambridge: Cambridge University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

UKParliament: Hansard. Доступно на: <https://hansard.parliament.uk/>. Приступљено: 4. 6. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE EASTERN QUESTION IN THE PARLIAMENT OF THE UNITED KINGDOM IN 1876

by

MILOŠ KOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
mkovic13@gmail.com

SUMMARY: This article scrutinizes the attitude of the British political elites towards the Eastern question, in the year of the beginning of the Serbian liberation and unification wars of 1876–1878. It is based on diverse sources, *Hansard's Parliamentary Debates* being the most important one. The Eastern question, as geopolitical problem of the future of the Balkan and Levantine lands from which the Ottoman Empire was gradually retreating, has been considered through the confrontation of Great Britain and Russia on the wider Eurasian stage, especially in relation to their conflict in the Central Asia. The article is mainly devoted to the different interpretations, debates and conflicts in the British Parliament and public opinion, provoked by the Serbian uprising in Herzegovina and Bosnia, atrocities in Bulgaria, and the beginning of the Serbian-Turkish Wars. The divisions went mainly through the party lines. Behind almost all events in the East, the Conservatives perceived the hand of Russia and League of the Three Emperors (*Dreikaisebund*). These “foreign influences” were attributed mainly to Russia and Serbia, as the alleged Russia’s tool in the Balkans. Thus, according to the Conservatives, the Serbs and Russians were to blame for the sufferings of Bulgarians in the hands of the Turks. Additionally, they were repeating that Turkish crimes were committed in self-defence, and that the numbers of victims were hugely exaggerated by the Russian, Serbian and Bulgarian propaganda and the British liberal press. The Conservatives had similar attitudes towards the atrocities committed by the Turks in the Eastern Serbia, Bosnia and Herzegovina. The Liberals, on the other hand, were insisting that the main causes of these uprisings and wars were national feelings, economical problems, and the misrule of the

Turks. They were directing their moral indignation not only to the Turks, but to the British government as well. According to the Liberals, by despatching of the British fleet in the vicinity of the Ottoman capital, the British government encouraged the Turks and made Great Britain co-responsible for the atrocities committed in Bulgaria, Serbia, and Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: Great Britain, Parliament, Russia, Eastern question, Balkans, Serbia

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matice Srpske 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 178. (2/2021) свеску 31. маја 2021.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа и ћреводилац на енћлески језик: Снежана Вла

Преводилац резимеа на немачки језик: Марија Ваш

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање је завршено 2021. године

Комћјућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енґ. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије